

ЦІННОСТІ ДУХОВНОГО ВИХОВАННЯ В ІСПАНСЬКІЙ ПЕДАГОГІЦІ НА МЕЖІ XIX–XX СТОЛІТЬ

VALUES OF SPIRITUAL EDUCATION IN SPANISH PEDAGOGY AT THE TURN OF THE XIX AND XX CENTURIES

У статті здійснюється аналіз найбільш значущих цінностей духовного виховання в іспанській педагогіці на межі XIX–XX століть. З'ясовано, що в іспанських педагогічних трактатах, виданих у 1890–1910-х роках визначними освітянами, наставниками вчительства П. де Алькантара Гарсією, П. Діасом Муньосом, Р. Руїсом Амадо, Л. Морено Бустаманте, Л. Парралем Крістобалем, М. Поло Пейролоном, Ф. Далмау Гратакосом та іншими, велика увага приділялася питанням духовного виховання (виховання душі). На переконання іспанських педагогів на межі XIX–XX століть, виховання має націлюватися на розкриття, розвинення і вдосконалення природних людських здібностей, передовсім душевних – розуму, відчуттів та волі. Відповідно до цілей виокремлювалися провідні напрями духовного виховання – розумовий, моральний, естетичний та релігійний. Розумове виховання передбачає розвинення інтелектуальних здібностей людини, моральне – волі й моральних почуттів, естетичне – почуття прекрасного, релігійне – релігійного почуття, або ставлення до Бога та Божественного.

З-поміж цінностей духовного виховання в іспанській педагогіці на межі XIX–XX століть визначалися такі: релігійність особистості, її свобода, моральність, розумність. Релігійність – це здатність людини співвідносити власні діяння з божественними заповідями. Релігійність засвідчує розвиненість особистісного релігійного почуття як зв'язку з Богом та Божественним. Свобода людини – це втілення розуміння доленосного призначення і моральне розпорядження земним життям задля загального суспільного блага та індивідуального душевного. Моральність особистості як духовно-виховна цінність означає, що людина здатна свobodно волею чинити добрі діяння і не допускати поганих. Розумність засвідчує розвиненість інтелектуальних здібностей людини, її спроможність ясно усвідомлювати й розуміти власне доленосне призначення. На переконання іспанських педагогів на межі XIX–XX століть, задля проявлення індивідуальної душі виховання особистості має спиратися передовсім на ці означені цінності та сприяти розвиненню і вдосконаленню розуму, відчуттів та волі людини.

Ключові слова: духовне виховання, цінності, релігійність особистості, мораль-

ність, розумність, свобода, душевні здібності, іспанська педагогіка на межі XIX–XX століть.

The most significant values of spiritual education in Spanish pedagogy at the turn of the XIX and XX centuries had been analyzed in the article. It had been established that in Spanish pedagogical treatises published in 1890–1910s by prominent educators, mentors – P. de Alcantara Garcia, P. Diaz Munoz, R. Ruiz Amado, L. Moreno Bustamante, L. Parral Cristobal, M. Polo Peyrolon, F. Dalmau Gratakos and others, much attention was paid to the issues of spiritual education (education of the soul). According to Spanish teachers at the turn of the XIX–XX centuries, education should be aimed at the discovery, development and improvement of natural human abilities, especially mental – the mind, feelings and will. In accordance with the goals, the leading directions of spiritual education were singled out – intellectual, moral, aesthetic and religious. Intellectual education involves the development of human intellectual abilities, moral education – the will and moral feelings, aesthetic education – a sense of beauty, religious education – religious feeling, or attitude to God and the Divine.

Among the values of spiritual education in Spanish pedagogy at the turn of the XIX–XX centuries were defined as follows: the religiosity of the individual, his freedom, morality, intelligence. Religiosity is a person's ability to relate his own actions to the Divine commandments. Religiosity testifies to the development of personal religious feeling as a connection with God and the Divine. Human freedom is the embodiment of an understanding of destiny and the moral order of earthly life for the common good and the individual soul. The morality of the individual as a spiritual and educational value means that a person is free to do good deeds and prevent bad ones. Intelligence – testifies to the development of human intellectual abilities, his ability to clearly understand and comprehend his own destiny. According to Spanish teachers at the turn of the XIX and XX centuries, in order to show the individual soul, the education of the individual should be based primarily on these values and contribute to the development and improvement of the mind, feelings and will of man.

Key words: spiritual education, values, the religiosity of the individual, freedom, morality, intelligence, human mental abilities, Spanish pedagogy at the turn of the XIX and XX centuries.

УДК 37.017.93 (460) “1890/1910”
DOI <https://doi.org/10.32843/2663-6085/2021/40.3>

Зайченко Н.І.,

докт. пед. наук,
доцент кафедри соціальної роботи та освітніх і педагогічних наук
Національного університету
«Чернігівський колегіум»
імені Т.Г. Шевченка

Постановка проблеми. Тема духовного виховання в іспанській педагогіці на зламі століть XIX і XX – одна з ключових. Поза розумінням цієї теми неможливо осмислити весь спектр педагогічного дискурсу та педагогічної думки в Іспанії того часу. Роздуми іспанських педагогів про виховання душі особистості – серцевина педагогічного філософування, націленого на пошук відповідей на питання «навіщо людина є?» і «навіщо вона є істотою духовною?». У величних роздумах іспан-

ських педагогів на межі XIX–XX століть – глибинне бачення сутності людської особистості, значущості її духовного зростання, смислу її суспільного буття. Виховати душу означає настановити її на шлях істини, добра, краси; розкрити усі духовні потенції особистості; озброїти її всіма інструментами здолання життєвих перешкод. Під проводом правильного духовного виховання людська душа має окріпнути, усвідомити власну силу й урозуміти Божий задум приведення її у світ земний.

Аналіз останніх досліджень і публікацій.

Питання теоретичної педагогіки в Іспанії на межі XIX–XX століть у контексті загального історико-педагогічного процесу досліджували іспанські науковці Б. Делгадо Кріадо (B. Delgado Criado), А. Капітан Діас (A. Capitan Diaz), Х. Руїс Берріо (J. Ruiz Berrío), А. Тіана Феррер (A. Tiana Ferrer), О. Негрін Фахардо (O. Negrin Fajardo), А. Віньяо Фраго (A. Viñao Frago), М. Пуельєс Бенітес (M. de Puelles Benitez) та інші. Окремі аспекти проблеми духовного виховання в іспанській педагогіці на межі XIX–XX століть висвітлено в наукових роботах сучасних іспанських дослідників К. Гонсалес Родригес (C. Gonzalez Rodriguez), А. Йетано Лагуни (A. Yetano Laguna), Е. Бердоте Алонсо (E. Berdote Alonso), М. Пінєро Сампайо (M. Piñero Sampayo), Х. Фернандеса Сорії (J. Fernandez Soria), А. Естеруеласа (A. Esteruelas i Teixido), М. Монтеоліви (M. Monteoliva), К. Бенсо Кальво (C. Benso Calvo), М. Кабальєро Каррільйо (M. Caballero Carrillo) та інших. Малодослідженими у сучасній історії педагогіки залишаються питання сутності, цілей, змісту, цінностей, методів духовного виховання, відтворюваних педагогічною теорією та історико-освітньою традицією на зламі століть XIX і XX.

Мета статті – розкрити бачення й тлумачення іспанськими педагогами на межі XIX–XX століть цінностей духовного виховання, зокрема цінностей релігійності особистості, її свободи, моральності та розумності.

Виклад основного матеріалу. В іспанській педагогіці було піддано глибокому теоретичному аналізу значущу духовно-виховну цінність – *релігійність особистості*. Її значення обґрунтовувалося в контексті зведення педагогічної концепції виховання душі людини. На переконання іспанських педагогів на межі XIX–XX століть, індивідуальна душа, позбавлена релігійного почуття, не здатна виконати доленосне призначення, а отже, не спроможна ні досягти земного щастя, ні заслужити вічної благодаті. У збудованій переважно на засадах християнської етики педагогічній концепції духовного виховання цінність релігійності людини в ієрархії духовно-виховних цінностей ставилася на найвищій щабель.

З наданням католицькій релігії державного статусу Конституцією Монархії 1876 року закріплювалося обов'язкове вивчення Закону Божого та Священної Історії в іспанських школах, а релігійне виховання перетворювалося на провідний напрям виховання особистості. Людина в процесі виховання має бути підготовлена для двох призначень – для «земного» (тимчасового) життя, тобто для виконання своєї індивідуальної долі, визначеної Божественним Провидінням, та для «вічного» життя – останньої мети, до якої вона постійно має прагнути в земному світі. Основним об'єктом, на котрий повинно націлюватися організоване соціумом виховання особистості, є її душа.

Науковець А. Паскуаль Ернансанс (Alicia Pascual Hernansanz) доводила, що в діючих наприкінці XIX століття мадрридських початкових школах головна увага приділялася педагогами релігійному вихованню учнів. «Вважалося, що засвоєння основ християнської доктрини було тим основним, тим найпершим і навіть єдиним, що учень мав засвоїти», – підкреслювала А. Паскуаль Ернансанс [1, с. 190].

Дослідниця К. Гонсалес Родригес (Carmelita Gonzalez Rodriguez) детально вивчала тексти шкільних підручників, призначених для читання вихованцями іспанських початкових шкіл наприкінці XIX – на початку XX століття. Вона звертала увагу на те, що основний зміст цих текстів будувався навколо концептів католицької релігії, передусім концептів «віра», «надія», «любов» та «Бог»; значне місце в освітньому процесі вихованців шкіл початкового навчання відводилося навчанню молитов [2].

Релігійність особистості – провідна цінність духовного виховання в іспанській педагогіці на зламі століть XIX і XX. Духовне виховання мало на меті розкрити, розвинути і вдосконалити душевні здібності людини – відчуття, розум та волю. Духовне виховання з його основними напрямками – розумовим, моральним, естетичним та релігійним – націлювалося на плекання індивідуальної душі. Релігійність означає, що людина співвідносить усі свої діяння й задуми з Божими заповідями, що вона відчуває, розуміє й осмислює зв'язок із Богом та Божественним, що вона прагне змінювати світ, вдосконалюючи його та вдосконалюючись, на засадах християнського етичного вчення з його постулатами про істину, добро, красу, долю та щастя.

Видатний іспанський педагог П. де Алькантара Гарсія (Pedro de Alcantara Garcia) у «Педагогічному трактаті» (Мадрид, 1896 р.) зазначав, що релігійне почуття – то є «невід'ємне прагнення нашої природи, характерне для всіх людей» [3, с. 134].

Релігійне почуття закладається в людське серце, і важливо виховувати його змалку, надати йому правильного спрямування. Розвинення релігійної культури вможливить оволодіння людиною істинами й чеснотами, позбавить її забобонів та фанатизму [3, с. 135].

Викладач Вищої нормальної учительської школи у м. Вальядоліді П. Діас Муньос (Pedro Diaz Muñoz) у «Педагогічних замітках» (Памплони, 1896 р.) наголошував, що призначенням релігійного виховання є підготовка дитини до духовного життя, а його зміст – розвинення в серці дитини любові до Бога, віри у Боже Провидіння та призвичаювання до життя за законом Божим. Вивчення релігійних та церковних канонів є підвалиною релігійного виховання. Значення релігійного виховання полягає в тому, що воно дозво-

ляє людині «наблизитися до Творця, любити Бога та служити йому» [4, с. 97].

На погляд П. Діаса Муньоса, релігійне виховання сприяє вдосконаленню людської природи завдяки тому, що особистість навчається доброчинностям та моральності. Релігія – то є шлях до моральності, до розуміння, до милосердя. «Усі наші помилки спричинені нашими бажаннями і страстями; і коли немає релігії, якої сповнене наше серце, коли вона не розкриває нам істинні причини, походження зла, то яка сила тоді призведе до людського розуміння?» – розмірковував педагог [4, с. 98].

Релігія покликана творити братерство між людьми і народами, вона спрямована проти людського егоїзму, честолюбства, користі. Релігійне виховання запалить людське серце світлом, а без віри людина зіб'ється зі шляху, ослабіє. «Виховання без Бога є оманливим; виховання без принципу безсмертя душі є немовби будівлею без твердого фундаменту, що схиляється, руйнується під власною вагою», – констатував П. Діас Муньос [4, с. 99].

З-поміж цінностей духовного виховання в іспанській педагогіці на межі XIX–XX століть вирізнялася цінність *свободи особистості*. «Свобода – найпрекрасніша якість, котрою Бог прикрасив розумну душу людини, тож вона – наслідок розуму та волі, відзнака істоти, створеної за образом і подобою Божими», – стверджував викладач філософії К. Парпаль Маркес (Cosme Parpal у Marques) [5, с. 4].

Педагог Л. Морено Бустаманте (Luis Moreno Bustamante) у «Курсі зі психології, логіки і філософії моралі» (Логроньо, 1892 р.) зауважував, що «свобода – то є влада людини над рішеннями її волі» [6, с. 94].

Педагог вказував на те, що з трьох здібностей душі, якими є відчуття, розум та воля, лише воля може бути свobodною. «Свобода є есенціальною умовою волі», – підкреслював Л. Морено Бустаманте [6, с. 94].

На думку педагога, свобода може бути метафізичною (психологічною); моральною; природною; соціальною (політичною). «Метафізична свобода – це основа всіх інших свобод; це особистісна влада над рішеннями волі. Моральна свобода – то є докладання метафізичної свободи до моральних вчинків. Природна свобода – це психологічна свобода, переведена у зовнішні дії, а соціальна свобода – це та, що походить із правильного устрою суспільства», – пояснювався в «Курсі...» [6, с. 95].

І. Діас (Isidoro Diaz) у книзі «Антропологія або філософія людини» (Мадрид, 1915 р.) констатував: «свобода – то є атрибут волі і навіть більше – атрибут людської особистості» [7, с. 207].

На його погляд, воля і свобода – це різні здібності людини. «Свобода полягає у відсутності

або виключенні всякої необхідності, внутрішньої чи зовнішньої, у здатності особистості переважати над власною природою або ж володіти нею», – роз'яснював І. Діас [7, с. 210].

Свободу варто розглядати в трьох аспектах: по-перше, в аспекті суперечності – свобода виявляється як вибір між діянням або бездіянням; по-друге, в аспекті специфічності – свобода постає як вибір між тим, щоби чинити саме це діяння, а не інше; по-третє, в аспекті протилежності – свобода спрямовується або на добро, або на лихо [7, с. 210].

Ф. Далмау Гратакос (Federico Dalmau у Gratacos) в роботі «Елементи філософії. Психологія» (Барселона, 1912 р.) зазначав: «вільна дія – не зумовлена; вона такої природи, що навіть задані необхідні їй умови є опціональними, – чи воліє воля чи ні» [8, с. 259].

Мислитель звертав увагу й на те, що термін «свобода» не є синонімічним слову «незалежність». Свобода розуміється в моральному сенсі, вона означає, що людина є суб'єктом щодо морального закону. «Справжня свобода полягає у прискореному віддаленні від можливості вчиняти погано», – наголошував Ф. Далмау Гратакос [8, с. 272–273].

На переконання іспанських педагогів, які творили на межі XIX–XX століть, свобода людини – найважливіша цінність духовного виховання, або виховання душі, особистості. Людська душа може розгорнутися на повну міць, коли виявлятимуться, розкриватимуться і вдосконалюватимуться душевні здібності – відчуття, розум та воля. Остання здібність душі людини – воля – унікальна, вона одна вможливує свobodне людське діяння. Не спрямовуючись до свободи, не здобуваючи її, особистість перешкоджає власній душі виконати земне доленосне призначення. Саме свобода, за судженнями іспанських педагогів, вирізняє людину з-поміж інших живих істот як наділену розумною душею, розумною волею. Свobodна людина вчинятиме морально, житиме за законом. За висловом педагога Г. Рекуеро Гарсії (Galo Recuero Garcia), «той, хто по волі й по праву покірний, ніколи не помиляється та не несе відповідальності у сфері моральності» [9, с. 264].

На думку П. де Алькantara Гарсії (Pedro de Alcantara Garcia), висловлену у «Педагогічному трактаті» (Мадрид, 1896 р.), умовами особистісної свободи є самоусвідомлення та володіння собою. Без дотримання цих умов свобода перетворюється на свавілля й каприз [3, с. 138].

Отже, свобода людини – особлива цінність духовного виховання в іспанській педагогіці на зламі століть XIX і XX. Свобода – це розуміння людиною доленосного призначення своєї душі. Свобода є орієнтиром особистості до земного та вічного щастя. Свобода – це той Божий дар, яким

людині найскладніше розпорядитися, однак саме свобода дає змогу індивідуальній душі втілювати в земному бутті духовну сутність, а не рабську.

Іншою важливою цінністю духовного виховання в іспанській педагогіці на зламі століть XIX і XX визначалася *моральність людини*. Окреслюючи цінність моральності, іспанські педагоги вкотре зверталися до християнського етичного вчення. Барселонський педагог-богослов С. Пуейо Саламеро (Sebastian Pueyo Salamero) наголошував: «Моральність людських вчинків полягає у відповідності або невідповідності вічному закону – Божій волі. Для чинення моральної дії необхідно поєднання розуму і волі, перший – бачитиме мету дії, інша – слугуватиме її справжньому виконанню» [10, с. 205].

Аксіологічний сенс моральності особистості вбачався іспанськими педагогами на зламі століть XIX і XX у тому, що завдяки моральності людина намагається реалізовувати «тимчасові» цілі земного буття й прагне до «трансцендентальних». Знання моральних норм, приписів та максимум, дотримання моральних доброчесностей, виконання моральних обов'язків – необхідні умови для здійснення земного життєвого шляху людини. Цей шлях є обмеженим у часі, завершуваним. Ним вимірюється досконала реалізація людського (доленосного) призначення, заради якого Бог привів людину в земний світ. Моральність особистості в «тимчасовому» модусі буття – повне провадження власною свobodною волею Божого задуму, відповідно до якого людина, як найвище Боже творіння, постійно прагнути до вдосконалення, чим заслуговуватиме право на Божу благодать – «небесний рай», або «вічне щастя».

Педагог-богослов Р. Руїс Амадо (Ramon Ruiz Amado) стверджував: «метою морального виховання є формування у вихованця гармонійної сукупності всіх доброчинностей, для чого недостатньо прививати й роз'яснювати моральні ідеї, але необхідно також зміцнювати волю відповідними вправами, і робити це доти, доки не з'являться звички, що стане гарантією постійного морального добра» [11, с. 68].

За міркуванням педагога, моральне виховання спрямовується на формування добрих людей. Це передбачає пізнання вихованцями основних моральних ідей, формування їх як «гарних синів батьківщини», плекання «людей своєї епохи», підготовки «людей, корисних суспільству та щасливих» [11, с. 81].

Ціннісне призначення морального виховання полягає в тому, щоби людина навчилася робити добро, добрі справи. За настановленням педагога Л. Паррала Крістобала (Luis Parral Cristobal), особистість має пам'ятати, що є «тимчасові» блага, а є «вічні». «Тимчасові» блага можуть бути матері-

альними (багатство), розумовими (талант, освіта), моральними (характер, милосердя, набожність). Вони супроводжують земне життя людини, необхідні їй у земному житті, однак вони – лише засоби для досягнення «вічних» благ [12, с. 120].

Не менш значуща цінність духовного виховання в іспанській педагогіці на межі XIX–XX століть – *розумність людини*. Характерним для педагогічних праць цього часу є значні розбіжності у визначенні основних розумових функцій. Частіше за все іспанські педагоги намагалися протиставити розум і відчуття, розуміючи їх як дві різні властивості душі (звідси виникало, наприклад, уявлення про дві пам'яті людини – пам'ять відчуттів та пам'ять розуму). Поширеним було уявлення і про те, що виключно розум – показник духовної природи людини, що розум і є дух. Прагнення іспанських педагогів окреслити всі можливі функції розуму людини тільки підтверджувало те, яке вагоме значення відводилося ними справі розумового виховання особистості на зламі століть XIX і XX.

Педагог М. Поло Пейролон (Manuel Polo у Peyrolon) у «Компендіумі психології, логіки і філософії моралі» (Валенсія, 1890 р.) визначав розум як «здібність розуміти» [13, с. 40]. Процес урозуміння завжди має суб'єкт-об'єктний характер, оскільки розумна істота наділена здібністю розуміння, вона і спрямовується на пізнання об'єктів, які підлягають пізнанню. Людське розуміння, на погляд педагога, є властивістю розумної душі, воно вможливорює пізнання людиною загального й абстрактного, або ж «нематеріального у матеріальних речах». Предметом розуміння є сутність, його кінцева мета – істина [13, с. 40–41].

Педагог Л. Морено Бустаманте (Luis Moreno Bustamante) у «Курсі зі психології, логіки і філософії моралі» (Логроньо, 1892 р.) вказував, що розум – це «здібність знати або розуміти» [6, с. 44]. Розум – то є душевна сила, призначена для проявлення інтелектуальних явищ. Розум має унікальне призначення: він відкриває людині бачення на гармонію усього сотвореного Богом; він уможливорює пізнання людиною самої себе [6, с. 45].

На думку Л. Морено Бустаманте, «розум даний людині, щоби пізнавати істину» [6, с. 128]. Особистість в процесі освіти має навчитися розрізняти істини й хиби. У неї є два основних способи пізнання істини – усвідомлення та розмірковування. Усвідомлення – це «незаперечне засвідчення», пізнання самих речей, досягнення істини у безпосередньому досвіді. Розмірковування – це встановлення відношень між речами й судженнями про них, досягнення істини розумовою працею [6, с. 130].

На переконання іспанських педагогів на межі XIX–XX століть, істина абсолютна – Бог – недоступна сотвореній недосконалою людині; особистість може тільки наблизитися до абсолютної істини, прагнучи

вдосконалювати власні розумові, моральні, естетичні, релігійні здібності. Доступна людині відносна істина – світ, такий, яким його замислив і сотворив Вищий Дух. Мета людини – пізнати істину, так само, як пізнати красу й добро, щоби розгадати Божий задум, заради чого її було приведено в світ земний та наділено безсмертною унікальною душею. Звідси й виходило, що розумність людини – значуща духовно-виховна цінність. Розвинення всіх розумових функцій особистості – сприйняття, уваги, пам'яті, уяви, судження, мислення – дозволить повноцінно виявитися цілісному розуму, спроможному перетворювати світ узгоджено з людським призначенням, замисленим Богом. Завдяки розвиненню розуму людина усвідомлюватиме й виконуватиме особистісне доленосне призначення, здобуваючи «тимчасове» щастя в земному житті та заслуговуючи «вічне» – у подальшому.

Висновки. В іспанських педагогічних трактатах 1890–1910-х років велика увага була приділена їхніми авторами питанню стосовно цінностей духовного виховання, з-поміж яких основними визначалися релігійність, моральність, розумність, свобода особистості. Спираючись саме на ці пріоритети, на переконання іспанських педагогів на межі XIX–XX століть, духовне виховання сприятиме проявленню, розвиненню і вдосконаленню душевних здібностей людини – відчуттів, розуму та волі – й уможливлуватиме осмислене земне буття індивідуальної душі.

БІБЛІОГРАФІЧНИЙ СПИСОК:

1. Pascual Hernansanz A. Leer, escribir, contar y rezar. La escuela en los pueblos de Madrid en el siglo XIX. Madrid :

Comunidad de Madrid, Dirección General de Ordenación Académica, 2003. 265 p.

2. Gonzalez Rodriguez C. Ideologia y educacion religiosa en los libros de lectura de la escuela de Restauracion Española (1875–1902). Historia de Educacion. 1998. № 17. P. 233–249.

3. Alcantara Garcia P. Tratado de Pedagogia. Madrid : Saturnino Calleja, 1896. 440 p.

4. Diaz Muñoz P. Nociones de Pedagogia. Pamplona : Imprenta, Libreria de N. Aramburu, 1896. 250 p.

5. Parpal y Marques C. La libertad de enseñanza segun la ley fundamental de España. Memoria presentada al Sexto Congreso Catolico nacional celebrado el mes de julio de 1902 en Santiago de Galicia. Barcelona : Tipografia de la Casa Provincial de Caridad, 1903. 22 p.

6. Moreno Bustamante L. Curso de psicologia, logica y filosofia moral. Logroño : Imp. y Lib. de D. Ricardo M. Merino, 1892. 464 p.

7. Diaz I. Antropologia o filosofia del hombre. Madrid : Imprenta de Candido Alonso y Compañia, 1915. 273 p.

8. Dalmau y Gratacos F. Elementos de Filosofia. Psicologia. Barcelona : Luis Gili Ed., 1912. 430 p.

9. Recuero Garcia G. Pedagogia. Educacion General. T. 1. Valencia : Establecimiento tipografico “La Gutenberg”, 1912. 363 p.

10. Pueyo Salamero S. Lecciones de religion y moral. Barcelona : Imprenta de la Casa Provincial de Caridad, 1911. 340 p.

11. Ruiz Amado R. La educacion moral. Barcelona : Libreria Religiosa, 1913. 574 p.

12. Parral Cristobal L. Teoria completa de la educacion para los maestros y maestras. Valladolid : Imp. y Libr. Nacional y Extranjera de Andrés Martín, 1900. 158 p.

13. Polo y Peyrolon M. Compendio de Psicologia, Logica y Filosofia moral. Valencia : Imprenta de Manuel Alufre, 1890. 280 p.